

ПАМ'ЯТІ Т. І. АЛЕКСЕЄВОЇ (7.12.1928 — 22.06.2007)

Сергій СЕГЕДА

22 червня 2007 року пішла з життя Тетяна Іванівна Алексеева — визначний російський антрополог, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту археології РАН, академік РАН.

Т. І. Алексеева народилася 7 грудня 1928 року в Казані в родині інтелігентів, які невдовзі переїхали до Москви. Батько Тетяни Іванівни був професором Тимірязевської сільськогосподарської академії, і, можливо, саме ця обставина певною мірою визначила її життєвий шлях — після закінчення середньої школи 1946 року вона вступила на біолого-грунтознавчий факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Ті, кому пощастило побувати в центральному корпусі цього славетного навчального закладу, з вікон якого добре видно кремлівські стіни, знають, що там і досі знаходиться Науково-дослідний інститут (НДІ) і Музей антропології МДУ. Знайомство з багатющою експозицією Музею, а головне — його співробітниками, які поєднували наукову і педагогічну діяльність, привело допитливу студентку на кафедру антропології, де в той час працювала справжня плеяда блискучих вчених — В. В. Бунак, Г. Ф. Дебець, М. М. Чебоксаров та інші. 1951 року Тетяна Іванівна закінчила навчання в університеті та вступила до аспірантури, де захистила в 1954 році кандидатську дисертацію на тему: «Антропологічний склад мешцери і татар-мішарів. До проблеми слов'яно-фінських взаємостосунків у Поволжі». Ця подія хронологічно збіглася із початком грандіозних за своїми масштабами польових антропологічних досліджень, які проводились у рамках Російської антропологічної експедиції 1955–1959 років, організованої Інститутом етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР і НДІ Московського університету. Керівником цього проекту був В. В. Бунак, який без вагань доручив керівництво польовими дослідження-

ми вчорашній аспірантці. Т. Алексеева блискуче виправдала його довіру: впродовж п'яти польових сезонів експедиція досягла майже неможливого, обстеживши за широкою соматологічною програмою 17 тисяч дорослих чоловіків і жінок — корінного населення 107 різних районів європейської частини Російської Федерації. За підсумками цих досліджень було підготовлено ґрунтовне монографічне видання за редакцією В. В. Бунака — «Походження і етнічна історія російського народу (за антропологічними даними)» (Москва, 1965), ключові розділи якої написала Т. І. Алексеева. Разом із краніологічними помірами численних середньовічних східнослов'янських серій, що зберігаються у фондах НДІ і Музею антропології МДУ, матеріали Російської антропологічної експедиції склали основу докторської дисертації вченої на тему: «Антропологічний склад східнослов'янських народів і проблема їхнього походження», яку вона блискуче захистила в 1969 році. Незабаром основні положення дисертації були опубліковані в монографії Т. І. Алексеевої «Етногенез східнослов'янських народів за даними антропології» (Москва, 1973), що підсумувала дослідження багатьох поколінь науковців у царині антропології східного слов'янства. Безперечною перевагою цієї фундаментальної праці є її об'єктивність, неприйняття автором компартійно-шовіністичних ідеологічних штампів про антропологічну подібність «трьох братніх східнослов'янських народів, котрі походять із єдиного кореня — давньоруської народності», якими зловживали інші радянські дослідники. Т. І. Алексеева дозволяла собі називати речі своїми іменами: вона вказувала на дуже велике значення фінського субстрату у формуванні антропологічного складу російського народу, писала про те, що росіяни і білоруси належать до кола північних, а українці — південних європеїдів тощо. Російська дослідни-

ця погоджувалася із висновком відомого українського народознавця Хведора Вовка про переважання на теренах України носіїв брахікефального темнопігментованого високорослого антропологічного типу. Т. І. Алексеєва назвала його «подніпровським», підкреслюючи, що він властивий більшості українців і не трапляється серед інших східнослов'янських народів. Якби щось подібне в той час написав український учений, то перед ним у кращому випадку назавжди зачинилися б двері дослідницьких інституцій, а в гіршому — відчинилися б ворота одного із мордовських таборів для політв'язнів.

Незабаром після захисту докторської дисертації Т. І. Алексеєва значно розширила напрямки своїх наукових пошуків, зосередивши свою увагу на вивченні питань екології людини та впливу на неї географічного середовища. Цій проблематиці присвячена низка монографічних досліджень ученої, а саме: «Географічне середовище і біологія людини» (Москва, 1977); «Адаптивні процеси в популяціях людини» (Москва, 1986); «Адаптація людини в різних екологічних нішах Землі (біологічні аспекти)» (Москва, 1998). Завдяки цим та іншим працям Т. І. Алексеєвої у російській науці про людину виокремився і нині потужно розвивається новий напрямок — екологічна антропологія, яка вивчає взаємодію між людиною і зовнішнім середовищем у системі «людина — культура — середовище». Основним осередком досліджень у цій сфері став сектор фізичної антропології Інституту археології РАН, заснований Тетяною Іванівною у 1992 році. До неї з НДІ антропології Московського університету долучилась група перспективних молодих дослідниць — О. Бужилова, М. Меднікова, М. Добровольська та ін., які під керівництвом своєї славетної наставниці незабаром здобули вчені звання докторів наук і широке визнання у середовищі міжнародної наукової спільноти. Своїм досвідом і знанням Тетяна Іванівна поділилась не лише з ними, а й з іншими учнями і послідовниками, підготу-

вавши загалом понад два десятки докторів і кандидатів наук.

Заняття екологічною антропологією не завадили Т. І. Алексеєвій продовжувати польові антропологічні дослідження. Починаючи з 1948 року і практично до останніх днів свого життя вона була керівником і учасником безлічі антропологічних експедицій на теренах європейської частини Російської Федерації, Північного Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу, Центральної Азії, Монголії тощо. У двох із них наприкінці 1980 — на початку 1990 років довелося взяти участь і мені (у Ставропольському краї і Вологодській області Росії). Так склалося, що обидві експедиції відбувалися взимку. Було холодно і незатишно: навіть на Ставропольщині стояли нечувані для цієї місцевості морози, а в засніженому містечку Кирилово-Угрюмово на Вологодщині довелося працювати із середньовічними краніологічними серіями у великій келії монастиря початку XVI ст., яку було неможливо обігріти. Однак у спілкуванні з визначним ученим, людиною, позбавленою будь-якої зверхності у ставленні до своїх молодших колег, здатної запалити своїм ентузіазмом, працьовитістю і оптимізмом навіть безнадійних песимістів, забувалися всі незручності. Наші експедиційні вечори були прекрасними, наші бесіди — незабутніми. Тетяна Іванівна мала дивовижний дар створювати затишок навіть в експедиційних умовах, подаючи приклад іншим, молодшим, але інертнішим чи менш витривалим. Вдома ж — а в помешканні подружжя відомих учених-антропологів Валерія Павловича і Тетяни Іванівни Алексеєвих майже завжди можна було зустріти когось із їхніх учнів чи колег — вона була привітною і гостинною господинею.

Т. І. Алексеєва ні на хвилину не припиняла своїх наукових пошуків. Лише за останнє десятиліття вийшли друком такі ґрунтовні колективні монографії, як «Неоліт лісової смуги Східної Європи (антропологія Сахтиських стоянок)» (Москва, 1997); «Східні слов'яни. Антропологія і етнічна історія» (Москва, 1999); «*Homo sungirensis*. Еволюційні та еко-

логічні аспекти дослідження людини верхнього палеоліту» (Москва, 2000); «Влахи. Антропо-екологічні дослідження (за матеріалами середньовічного некрополя Містіхалі)», підготовлені за її безпосередньої участі і під загальною редакцією. Практично щороку вона виступала з доповідями на наукових конференціях, часто виїжджала за кордон, була бажаним гостем у зарубіжних антропологічних інституціях. Символічно, що Тетяна Іванівна

пішла з життя в дорозі, повертаючись поїздом із Мінська, де напередодні виступала з доповіддю.

Все життя Т. І. Алексеева самовіддано служила науці, яка була справою її життя. Цю справу продовжують її учні і колеги, які глибоко шанували вчену за життя і шануватимуть світлу пам'ять про визначну дослідницю, яскраву особистість, внесок якої у розвиток антропології важко переоцінити.

The article is dedicated to the memory of T. Alekseyeva, outstanding Russian anthropologist, member of the Russian Academy of Sciences, doctor of History.